

## Hanbelî Alim İbnü'z-Zâğûnî'nin Halku'l-Kur'an Meselesine Yaklaşımı

İD MUSTAFA KARATAY<sup>a</sup>

Geliş Tarihi: 19.07.2024 | Kabul Tarihi: 06.10.2024

**Öz:** Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı meselesi, İslâm kelâm tarihinde en fazla tartışılan konulardan biridir. Başlangıçta yalnızca ilmi çevrelerde ele alınan bu mesele, zamanla siyasetin devreye girmesiyle daha geniş bir tartışma alanına yayılmıştır. Bu bağlamda ele alınan İbnü'z-Zâğûnî (ö. 527/1132), Hanbelî mezhebi içerisinde akılcı düşünceye önem veren bir âlim olarak öne çıkmaktadır. Hanbelî mezhebinin kelâm ilmine genellikle mesafeli yaklaşımına rağmen, İbnü'z-Zâğûnî kelâm ilmiyle yakından ilgilenmiş ve mezhebinin görüşlerini kelâmî yöntemlerle savunma gayreti içinde olmuştur. Bu çalışmada, İbnü'z-Zâğûnî'nin Allah'ın kelâm sıfatına ilişkin yaklaşımı ele alınacaktır. Kelâm sıfatının Allah'ın ezeli bir sıfatı mı yoksa yaratılmış bir sıfat mı olduğu sorusu etrafında şekillenen mezheplerin genel kanaatleri tartışılmıştır. İbnü'z-Zâğûnî'nin bu meseleyi hem naklî hem de aklî delillerle ele alarak, kelâm sıfatını "müteaddî" yani geçişken bir sıfat olarak değerlendirmesi, onun farklı ve özgün bir bakış açısı sunduğunu göstermektedir. Bu analiz, İbnü'z-Zâğûnî'nin kelâmî düşünceye yaptığı katkıların daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** İbnü'z-Zâğûnî, Hanbelî, sıfat, müteaddî, halku'l-Kur'an.

<sup>a</sup> İğdir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü  
mustafakarayat1988@gmail.com

## Hanbali Scholar Ibn al-Zaghuni's Approach to the Issue of Khalq al-Qur'an

**Abstract:** The issue of whether the Qur'an was created or not is one of the most debated issues in the history of Islamic theology. This issue, initially dealt with only in scholarly circles, has spread to a wider discussion area over time as politics came into play. Ibn al-Zāghūnī (d. 527/1132), who is discussed in this context, stands out as a scholar who attaches importance to rational thought within the Hanbali sect. Despite the Hanbali sect's generally distant approach to theology, Ibn al-Zāghūnī was closely interested in the science of theology and endeavored to defend the views of his sect through theological methods. In this study, Ibn al-Zāghūnī's approach to God's attribute of kalam will be discussed. The general opinions of the sects shaped around the question of whether the attribute of kalam is an eternal attribute of God or a created attribute are discussed. Ibn al-Zāghūnī's treatment of this issue with both narrative and rational arguments and his evaluation of the attribute of kalam as a "muta'addī", that is, a transitive attribute, shows that he offers a different and original perspective. This analysis will enable a better understanding of Ibn al-Zāghūnī's contributions to theological thought.

**Keywords:** Ibn al-Zaghuni, Hanbali, muta'addi, attribute, khalq al-Qur'an.

## Giriş

Hanbelî mezhebi içerisinde aklî düşünceye önem veren alimlerden biri olan İbnü'z-Zâğûnî (ö. 527/1132), kelâmî konularda yapmış olduğu değerlendirmelerle dikkat çekmektedir. Hanbelî gelenek içerisinde kelâma sıcak bakılmadığı bilinen bir durumken onun, mezhebinden gelecek eleştirilere aldırmandan kelâmî meselelerde görüş belirtmesi önemli bir husustur.

Tam adı Ebü'l-Hasen Alî b. Ubeydillâh b. Nasr el-Bağdâdî olan İbnü'z-Zâğûnî, h. 455 yılında Bağdat'a bağlı Zâğûnâ köyünde doğdu. Babasının bu köye nispetiyle İbnü'z-Zâğûnî olarak tanınmıştır.<sup>1</sup> İbnü'z-Zâğûnî'nin ailesi hakkında çok ayrıntılı bilgi olmasa da, mütevazı salih bir aileye mensup olduğu aktarılmaktadır.<sup>2</sup> Hocaları arasında bulunan Kâdı Ya'kûb el-Berzebînî'nin (ö. 486/1093) Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın öğrencisi olması, İbnü'z-Zâğûnî'nin klasik Hanbelî çizginin dışına çıkmasında etkisi olduğu söylenebilir.<sup>3</sup> Çünkü Hanbelî mezhebinde kelâm ilmine temayül Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ile başladığı aktarılmaktadır.<sup>4</sup> İbnü'z-Zâğûnî'nin hocası, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın öğrencisi olduğu düşünüldüğünde, İbnü'z-Zâğûnî'nin kelâma ilgisi anlaşılacaktır. Tabii ki onun kelâma olan ilgisini sadece hoca etkisine bağlamak doğru bir tespit olmayacaktır. Kelâmî konularda "el- İzâh fî usûli'd-dîn" adlı eserinde muhatap kabul edip aklî delilleri kullanarak cevap vermeye çalıştığı Mu'tezile ve Şîa'nın etkisi de büyüktür. Çünkü İbnü'z-Zâğûnî'ye göre bu mezhepler Ehl-i Bid'at'ı temsil etmekte ve bu düşüncelere karşı Ehl-i Sünnet düşüncesinin muhafaza edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bundan dolayı İbnü'z-Zâğûnî kelâmî konulardan uzak kalmamış ve aklî istidlalleri de kullanarak Ehl-i Bid'at kabul ettiği bu

<sup>1</sup> Köse, "İbnü'z-Zâğûnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/242.

<sup>2</sup> Ulvi Murat Kılavuz, *V-VI Yüzyılda Tartışmalı Bir Hanbelî: İbnü'z-Zâğûnî ve Sıfat Anlayışı* (Bursa: Emin yayınları, 2016), 39.

<sup>3</sup> Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed fî zikri ashâbi'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1990), 2/232.

<sup>4</sup> Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/526.

grupların düşüncelerini eleştirmiştir.<sup>5</sup>

Biz de bu makalede, İbnü'z-Zâğûnî'nin Allah'ın kelâm sıfatına olan yaklaşımı ve bu minvalde Halku'l-Kur'an konusundaki görüşlerini ele almayı uygun gördük. Çünkü o, kelâm sıfatını açıklarken farklı bir yöntem benimsediği çalışmanın ilerleyen bölümlerinde görülecektir. Kelâmullah meselesi Kelâm tarihinde en çok tartışılan konuların başında gelmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada öncelikle kelâm sıfatı etrafında ortaya çıkan tartışmalardan bahsedilecek, daha sonra itikadi mezheplerin bu konuya yaklaşıma kısaca değinilip, İbnü'z-Zâğûnî'nin bu meseleye olan yaklaşımı ortaya konmaya çalışılacaktır.

### 1. Kelâm Sıfatı Ekseninde Tartışmalar

Sözlükte “maddi ve manevi açıdan etkilemek, yaralamak” anlamında kelm kökünden mastar ismi olan kelâm “konuşma, söz söyleme” gibi manalara gelir. Terim olarak ise “Allah'ın konuşma yetkinliğine sahip bir varlık olduğunu bildiren bir sıfatı” şeklinde tanımlanmaktadır.<sup>6</sup> Kur'an'da Allah'ın mütekellim oluşuna delalet eden birçok ayet mevcuttur.<sup>7</sup> Kur'an'da Allah'ın mütekellim oluşu ile ilgili ayetlerin mevcut olmasından hareketle kelâm alimleri, keyfiyeti konusunda farklı görüşleri benimsese de Allah'ta bir kelâm sıfatının bulunduğunu kabul etmiş, nasslar ve aklî delillerle bu fikirlerini ispat etmeye çalışmışlardır.<sup>8</sup> Kelâm sıfatının kabulünde

<sup>5</sup> Ebü'l-Hasen Alî b. Ubeydillâh İbnü'z-Zâğûnî, *el- İzâh fi usûli'd-dîn*, thk. İsmâ es-Seyyid Mahmûd (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2003), 270-272, 349-350, 480-481.

<sup>6</sup> Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fi garibi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Kılânî (Beirut: Darü'l-Ma'rife, t.y.), 439-440; Yusuf Şevki Yavuz, “Kelâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/194.

<sup>7</sup> Araf, 7/143-144, Şûrâ, 42/51, Meryem, 19/52, Âl-i İmrân, 3/45, Nisâ, 4/171.

<sup>8</sup> Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida* (Mısır: y.y., 1955), 35-36; Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 137-138; Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef Ebü Ya'lâ el-Ferrâ, *Kitab'ul-Mu'temed fi usûli'd-dîn*, thk. Vedî Zeydân Haddâd (Beirut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 86-88; İbnü'z-Zâğûnî, *el- İzâh*, 347; Sa'düddîn Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd* (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1998), 4/144; Yavuz, “Kelâm”, 25/194.

hemfikir olan kelâm alimlerinin, kelâm sıfatının mahiyeti, kadîm veya hâdis oluşu gibi farklı yaklaşımlar benimsemişlerdir. Mu'tezile'ye göre kelâm, harf ve seslerden meydana gelmektedir. Harf ve sesler de cüzlerden oluşmakta, aralarında da öncelik ve sonralık bulunmaktadır. Bu özelliklerinden dolayı kelâm ezeli olamaz.<sup>9</sup> Eş'arîler ve Mâtürîdîler kelânullah tartışmalarında orta yolu bulma hedefindedirler. Onlara göre kelâm sıfatının dışı yansıması olan harf, ses ve cüzler yaratılmış şeylerden olup Allah'ın zatına ait bulunması mümkün değildir. Bu konuda Mu'tezile ile aynı görüşü benimseyen Eş'arîler ve Mâtürîdîler, kelâm sıfatının Allah'ın zatıyla kaim bir sıfat olarak kabul etmeleriyle Mu'tezile'den ayrılırlar.<sup>10</sup> Alimlerin yapmış oldukları bu açıklamalardan hareketle kelâmın iki farklı çeşidi ortaya çıkmaktadır. Ezeli olarak nitelendirilen ve Allah'ın sıfatı olan "kelâm-ı nefsi", diğeri de ilahi kelâmın kullara ulaşmasının bir sonucu olarak harf ve seslerden oluşan "kelâm-ı lafzî"dir. Ancak Hanbelîler, kelânullahı hem lafzen hem de manen Allah'ın kadîm bir sıfatı olarak kabul etmektedirler. Onlar, kelâmın harfler ve parçalardan oluşmasının bu sıfatın kadîm olmasına zarar vermeyeceğini düşünmektedirler. Çünkü Allah, hem manen hem de lafzen kendi zatından konuşmaktadır. Allah'ın harf ve seslerle konuşması, O'nun bir organa muhtaç olduğunu gerektirmez. Ayrıca Allah'ın kelâmını oluşturan harf ve seslerin, O'nun zatının dışında bir varlıkta bulunduğu fikri de kabul edilmemelidir. Çünkü kelâm sıfatı hâdis kabul edildiğinde, Allah'ın ezelde bu yetkin sıfattan mahrum bırakılması fikrini akla getirir, bu da Hanbelîler tarafından muhal olarak görülür.<sup>11</sup>

Kelâm sıfatı ekseninde yapılan bu tartışmaların çıkış noktası Kur'an'ın yaratılmış (Halku'l-Kur'an) olup olmaması meselesidir.

<sup>9</sup> Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Usulu'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 528,531.

<sup>10</sup> el-Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, 139; Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti'l-Eş'arî*, nşr. Daniel Gimaret (Beyrut: Dârü'l-Maşriq, 1987), 65-67; Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 4/144-149.

<sup>11</sup> Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî, *Şerhu Usûli' İ'tikadî Ehli's-Sünne ve'l-Cema'a mine'l-Kitâb ve's-Sünne ve İcma'i's-Sahabe ve't-Tab'in ve min Ba'dihim*, thk. Ebü Yakub Neş'et b. Kemal el-Misrî (İskenderiyye: Mektebü Dâri'l-Basira, t.y.), 1/197-203; Ebü Ya'lâ el-Ferrâ, *Mu'temed*, 86; İbnü'z-Zâğûnî, *el- İzâh*, 347.

Allah'ın kelâmı olan Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesini ilk defa ortaya atanın Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742 [?]) olduğu aktarılmaktadır. O, Allah'ın sıfatlarını inkâr ettiğinden dolayı, Allah'ın kelâmı olan Kur'an'ın da yaratılmış olduğunu fikrini benimsemiştir.<sup>12</sup> Onun bu görüşlerinden etkilen Cehm b. Safvân bu fikirlerin devamlılık kazanmasında etkili olmuştur.<sup>13</sup> İlerleyen süreçte kişi eksenli tartışılan Halku'l-Kur'an meselesi Abbâsî Halifesi Me'mûn'un (198-218/813-833) meseleye el atmasıyla farklı bir boyut kazandı ve bu mesele Müslümanların gündemini hayli meşgul etmiştir. Me'mûn, Mu'tasım-billâh (ö.218-227/833-842) ve Vâsik-billâh (227-232/842-847) dönemlerinde Allah'ın kelâm sıfatının ezeli olmadığı ve bunun bir neticesi olarak da Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrinin devlet tarafından kabul edilmesiyle bu karara uymayanlara Mihne politikası uygulanmıştır.<sup>14</sup> Halifelerin Mihne hareketini başlatmasında etkin olan mezhep Mu'tezile'dir. Çünkü onlar Allah'a sıfat isnad edilmesi hususundaki menfi duruşlarının bir tezahürü olarak, Allah'ın kelâm sıfatının olmayacağını kabul etmekteydiler. Halifelerin Mu'tezile mezhebine olan yakınlıklarından hareketle, Kur'an'ın hem lafzen hem manen mahluk olduğu düşüncesi Mu'tezile tarafından halifelere benimsetildi.<sup>15</sup>

## 2. İtikadî Mezheplerin Halk'ul-Kur'an Meselesine Yaklaşımları

Halku'l-Kur'an meselesi, siyasetin devreye girmesiyle farklı bir

<sup>12</sup> Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1991), 7/337; Ahmed b. Abdulhalim b. Abdusselam Takıyyeddin İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'r-Resâil ve'l-Mesâil*, thk. Muhammed Reşid Rıza (y.y.: Lecnetü't-Turâsî'l-Arabî, t.y.), 3/132.

<sup>13</sup> Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 288-289; Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 40-41.

<sup>14</sup> Marshall G.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev. Metin Karabaşoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 1/458-459; Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı -Me'mûn Dönemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 105.

<sup>15</sup> Alî b. İsmâil b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Ma'kâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'l-İhtilâfü'l-mu'allîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990), 1/267-270; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Usulu'l-Hamse*, 528-534.

boyut kazanmıştır. Hicri 212 yılında Mihne hareketinin Me'mûn tarafından başlatılması ile birlikte bu mesele, artık devletin resmî görüşü haline gelmiştir. Me'mûn'un, Kur'an'ın yaratılmış olduğu düşüncesini zorla kabul ettirmeye çalışması, bu düşünceye karşı bir tepkinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ehl-i Hadîs olarak bilinen ve başını Ahmed b. Hanbel'in çektiği grup, zorla benimsetilmek istenen bu görüşe karşı, Kur'an'ın Allah'ın ezeli kelâmı olduğu ve yaratılmadığı fikrini tüm işkencelere rağmen savunmuştur. Bu düşüncenin en ateşli savunucusu ise Ahmed b. Hanbel'dir. Onun sabırlı duruşu, toplum tarafından değerli görülmüş ve onu karizmatik bir lider hâline getirmiştir.<sup>16</sup>

Hicri 232 yılında Halife Vasik'in ölümü üzerine, halife olan Mütevekkil'in Mihne politikasına son vermesi ve Ehl-i Hadîs'i desteklemesi ile birlikte Hanbelî mezhebi oluşum aşamasına geçmiştir denilebilir. Ahmed b. Hanbel, Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesinde, Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğunu, hem lafzen hem manen yaratılmadığını, bunun aksini iddia edenlerin küfre girdiğini ve bu konularda tartışmanın dahi bid'at olduğunu söyleyerek Hanbelî mezhebinin genel kanaatini ortaya koymuştur.<sup>17</sup> Mu'tezile ise, Kur'an'ın gerçek anlamda Allah'ın ilahî bir kelâmı olduğunu, bu kelâmını Allah'ın zatı dışında levh-i mahfuz, Cebrail, Peygamber gibi varlıklarda yaratmış olduğu harflerden ve seslerden oluşan bir araz olduğunu belirtmekte ve Allah'ın kelâm sıfatını "fiili sıfat" olarak kabul etmektedirler.<sup>18</sup> Mâtürîdî ve Eş'arî alimlerinin çoğuna göre, Kur'an'ın aslı ve manası (kelâm-ı nefsi) itibariyle kadîm, lafızlarının (kelâm-ı lafzî) ise mahluk olduğunu söylemektedirler.<sup>19</sup>

<sup>16</sup> İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Henâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Üseymin (Riyad: el-Emânetü'l-Amme, 1998), 1/29, 30, 36, 42; Mehmet Emin Özavşar, *İdeolojik Hadsçiliğin Tarihî Arka Planı -Mihne Olayı ve Haşevîye Olgusu-* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 61,65.

<sup>17</sup> Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, nşr. Muhammed Ali Beydun (Beirut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 31-34.

<sup>18</sup> Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Usulu'l-Hamse*, 539-540.

<sup>19</sup> el-Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, 139; İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'i'l-edille fi usûli'l-i'tikâd* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1950), 128-132.

Halku'l-Kur'an meselesinde itikadî mezheplerin meseleye yaklaşımaları hemen hemen yukarıda aktarıldığı şekildedir. Ancak Hanbelî mezhebi içerisinde otoriter bir isim olan İbnü'z-Zâğûnî, mezhep imamı Ahmed b. Hanbel'in bu konudaki katı duruşuna rağmen, bid'at olarak kabul ettiği görüşlere karşı kelâmî yöntemleri de kullanarak halku'l-Kur'an meselesinde farklı açıklamalar yapmaktadır.

### 3. İbnü'z-Zâğûnî'nin Halku'l-Kur'an Meselesine Yaklaşımı

İbnü'z-Zâğûnî, kelâmullah tartışmalarında Mu'tezile'nin iddialarına cevap mahiyetinde, kelâmın telaffuzunun,<sup>20</sup> harflerinin,<sup>21</sup> işitilmesinin,<sup>22</sup> nüzulünün<sup>23</sup> hatta cisim ve arazlığı<sup>24</sup> ile ilgili tartışmalara girmektedir. Onun bu konudaki muhatabı genellikle Mu'tezile'dir. İbnü'z-Zâğûnî, Allah'ın kelâm sıfatını fiili sıfat olarak kabul eden Mu'tezile'ye bu sıfatın fiili bir sıfat değil, sıfat-ı nefsiyye olduğunu naklî ve aklî delillerle ispat etmeye çalışmaktadır. Naklî delil olarak: *"Ne zaman sen bir faaliyet göstersen Kur'an'dan bir bölüm okusan ve siz ne zaman bir iş yaparsanız, o işe koyulduğunuzda muhakkak ki biz üzerinizde gözetleyici oluruz."*<sup>25</sup> ayetini getirmektedir. Bu ayette, *"وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ"* Allah, kıraat (kelâm) ve ameli birbirlerinden farklı şeyler olduğu için atf harfi ile onları ayırmaktadır. Kelâm (kıraat edilen) burada zikredilen amelden farklı bir şeydir. Dolayısıyla bu da kelâmın fiili bir sıfat değil sıfat-ı nefsiyye (ezelî) olduğunu göstermektedir. İbnü'z-Zâğûnî bu görüşünü delillendirmek için Arapça da atfın, istisnalar olsa da genelde farklı şeyleri ifade etmek için kullanıldığını söylemektedir.<sup>26</sup> Ancak İbnü'z-Zâğûnî'nin bu iddiasına karşılık, Kur'an'da bazen aynı cinsten olan şeyler için de atf harfinin kullanıldığı görülmektedir. Mesela: *"فِيهِمَا مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ"* *"Her ikisinde türlü meyveler, hurma ve nar var."*<sup>27</sup>

<sup>20</sup> İbnü'z-Zâğûnî, *el-Îzâh*, 412-422.

<sup>21</sup> İbnü'z-Zâğûnî, *el-Îzâh*, 389-411.

<sup>22</sup> İbnü'z-Zâğûnî, *el-Îzâh*, 389-411.

<sup>23</sup> İbnü'z-Zâğûnî, *el-Îzâh*, 429-431.

<sup>24</sup> İbnü'z-Zâğûnî, *el-Îzâh*, 347-353.

<sup>25</sup> Yunus, 10/61

<sup>26</sup> İbnü'z-Zâğûnî, *el-Îzâh*, 353.

<sup>27</sup> Rahman, 55/68.



meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mikâil'e düşman ise bilsin ki Allah da inkârcıların düşmanıdır.”<sup>28</sup> ayetleri örnek olarak verilebilir. Bu ayetlerin ilkinde Allah “meyveler” diye zikrettikten sonra, hurma ve narı tekrar atıf harfi ile zikretmiştir. İkinci ayette de “meleklerine” diye zikrettikten sonra Cebrail ve Mikail'i tekrar atıf harfi ile zikretmiştir. Dolayısıyla aynı cinsten olanları belirtmek içinde atıf harfi kullanıldığı görülmektedir. İbnü'z-Zâğûnî böyle bir iddiaya karşılık; Arapçada asıl olanın az kelime ile çok şeyi ifade etmenin daha uygun bir kullanım olacağını, atıf için böyle bir kullanım olsa bile bunun çok başvurulan bir yöntem olmadığını, sadece ihtiyaç halinde başvurulduğunu söylemekte ve kelâmın nefsi bir sıfat olduğu ile ilgili delil getirilen ayette böyle bir durumun söz konusu olmadığını ifade etmektedir.<sup>29</sup>

İbnü'z-Zâğûnî'nin kelâmın nefsi bir sıfat olduğuna dair getirmiş olduğu bir başka naklî delil: “لَا تُحْرَكْ بِهِ لِسَانُكَ لِتُعْجَلَ إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ” “Onu zihnine bir an önce kaydetmek için, okumada acele etme. Onu zihninde toplayıp okumayı sağlama işi bize aittir.”<sup>30</sup> ayetleridir. Bu ayette, İbnü'z-Zâğûnî, dikkatleri “لِسَانُكَ” kavramına çekmektedir. Eğer ayette Allah, “لَا تُحْرَكْ بِهِ لِسَانُكَ” şeklinde değil de, “لَا تُحْرَكْهُ بِلِسَانِكَ” “Onu (Kur'an'ı) dilinle hareket ettirme” diye zikretseydi, o zaman kelâm sıfatı dilin bir fiili olacaktı. Ancak ayette böyle bir kullanımın olmaması kelâm sıfatının nefsi bir sıfat olduğunu bizlere göstermektedir, demektedir.<sup>31</sup>

Kelâm sıfatının nefsi bir sıfat olduğunu ispatta kullandığı aklî delilinde meseleye Allah'ın “Hayy” (hayat sahibi) olması noktasından yaklaşır; Allah “Hayy” olarak kabul edildiğinde, nasıl ki O'nun “Âlim, Kâdir” olduğu kabul ediliyorsa, hayat sahibi kabul edilen bir varlığın mütekelim olduğu da kabul edilmesi gerekmektedir. Görüşlerini desteklemek için kıyâsü'l-gaib ale's-şâhid metodunu kullanarak bu konuya örnek vermesi dikkate değer bir husustur. Şöyle

<sup>28</sup> Bakara, 2/98.

<sup>29</sup> İbnü'z-Zâğûnî, *el-Îzâh*, 353.

<sup>30</sup> Kıyamet, 75/16,17.

<sup>31</sup> İbnü'z-Zâğûnî, *el-Îzâh*, 353-354.

ki bir kişinin konuşması sukut haline muhalif bir durumdur. Dolayısıyla konuşma ve konuşmama hali bir birinden ayırt edilecek bir husustur. Bu da bize kelâmın zatî bir sıfat olduğunu gösteren bir başka delildir.<sup>32</sup>

İbnü'z-Zâğûnî'nin buraya kadar yapmış olduğu değerlendirmeler diğer itikadî mezheplerin söylediklerine yakın görüşlerdir. Ancak Hanbelî mezhebinin halku'l-Kur'an meselesindeki katı tutumu düşünülüşünde, onun meseleyi ele alırken akli delillerle konuyu izaha çalışması önemli bir husus olarak gözükmektedir. İbnü'z-Zâğûnî'yi daha da değerli kılan kelâm sıfatını açıklarken bu sıfatı müteaddi (geçişli) bir sıfat kabul etmesidir. Bu tartışma, kelâmın bir mahalde bulunup bulunmaması ile ilgili bir husustur. Çünkü kelâm sıfatı eğer ezeli zâtî bir sıfat ise, zâttan ayrılıp başka bir yere intikali durumunda bu sıfatın yaratılmış olduğu fikrinin kabul edilmesi gerekmektedir,<sup>33</sup> diyen Mu'tezile'ye İbnü'z-Zâğûnî, zatî sıfatlarda durumun böyle olduğunu, kelâm sıfatının ise müteaddi (geçişli) bir sıfat olduğundan hareketle cevap vermektedir. O, kelâm sıfatının işitmeyle alakalı bir durumundan dolayı müteaddi olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünür. Çünkü kelâm zat ile bağlantısından kopmadan, herhangi bir kesintiye uğramadan işitilir. O, konunun daha iyi anlaşılması amacıyla görünür alemden örnekler vermeye çalışır. Mesela, Güneşin ışığının ve sıcaklığının güneşten ayrılmamasına rağmen, ışığın ve sıcaklığın nesnelere temas etmesi sonucu aydınlanma ve ısınma meydana gelmektedir. Ateşte de durum bunun gibidir. Ateş tabiatı gereği sıcaktır. Ateşin sıcaklığına maruz kalan yiyecekler pişer ve sıcak hale gelir. Ateşte var olan sıcaklık ateşin bulunduğu yerden ayrılmamaktadır. Görüldüğü üzere örneklerle konuyu açıklamaya çalışan İbnü'z-Zâğûnî, düşüncesini desteklemek mahiyetinde "Kur'an Allah'ın sağlam ipidir. Bir ucu Allah'ın elinde, bir ucu sizin elinizdedir. Ona tutunduğunuz sürece sapmazsınız." hadisini aktarıp konuyu kelâm sıfatına getirmekte,

<sup>32</sup> İbnü'z-Zâğûnî, *el- İzâh*, 354.

<sup>33</sup> Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu Usulu'l-Hamse*, 536.

Allah'ın mütekellim olmasının da böyle anlaşılması gerektiğini savunmakta ve Allah'ın kelâm sıfatını kadîm, geçişkenli bir sıfat olarak kabul etmektedir.<sup>34</sup>

İbnü'z-Zâğûnî kelâm sıfatı ile ilgili yapmış olduğu bu değerlendirmesi aslında Kur'an'ın ezelfi olmadığı iddialarını farklı bir yöntemle açıklama yoluna gittiğini bizlere göstermektedir. Ancak onun bu açıklamalarına şöyle bir itiraz yöneltilebilir: Kur'an, Allah'ın kelâm sıfatının bir tecellisidir. Dolayısıyla bir sıfattır. Sıfatlarda kendi başlarına var olamazlar ve bir zat ile kaim olmalı, o zata izafe edilmeli ve o zat ile nitelendirilmelidirler. Eğer Kur'an nüzul ile intikal edildiği kabul edilirse bu durumda iki ihtimal ortaya çıkacaktır. Ya intikal bizzat Allah'ın zatıyla olacak ya da başka bir zatla. Eğer Allah'ın zatıyla intikal ettiği düşünülürse, bu iki sebepten dolayı imkansız olur. Birincisi, Allah'ın zatı intikal ile nitelendirilmez. İkincisi ise, eğer konuşan zat intikal eden ise, bu durumda Kur'an asıl yerinden ayrılmamış olur ve bu nedenle intikal gerçekleşmiş sayılmaz. Eğer başka bir zatla intikal ettiği varsayılırsa, bir sıfat bir zata kaim olduğunda, o sıfat yalnızca o zata ait olduğundan Kur'an'ın intikal ile nitelenmesi imkansız olduğu ortaya çıkacaktır. Böyle bir itiraza İbnü'z-Zâğûnî sıfatlar arasında ayırım yapma yoluna giderek cevap vermektedir. O, kelâm sıfatını diğer sıfatlar gibi değerlendirilmemesi gerektiğini düşünmektedir. Çünkü ona göre, diğer sıfatlar zorunlu sıfatlardır. Bu sıfatlar belirli bir tanımlama alanından farklı bir yere geçemezler. Ancak Kur'an dinleyiciye ulaşabilir ve dinleyicinin dışında olanlarla da ilişkilendirilebilir. Bu ilişki neticesinde söz, muhatabın kulağına ulaşır ve intikal meydana gelir. Bu durum "sıfatın nitelendiği zattan" ayrılmasını gerekli kılmaz. Ona göre kelâm, muhatabın kulağına ulaştığında intikal tamamlanmaktadır. Bu intikal sürecinde sıfatın zattan ayrılması gerekli değildir.<sup>35</sup> Mesela bazı şekiller ve kokular bu konuya örnek verilebilir. Şekiller (dörtgen, kare, yuvarlak) bir yerde kalırlar. Ama kokular öyle değildir. Kokular buldukları yerden yayılırlar. Bu yayılma kokunun aslından her hangi bir eksiklik meydana getirmez. İbnü'z-

<sup>34</sup> İbnü'z-Zâğûnî, *el-Îzâh*, 429-430.

<sup>35</sup> İbnü'z-Zâğûnî, *el-Îzâh*, 431-432.

Zâğûnî, görünür alemde vermiş olduğu bu örneklerden hareketle kelâm sıfatının “geçişken bir sıfat” olduğunu ispatlama cihetine gittiği görülmektedir.<sup>36</sup>

İbnü’z-Zâğûnî’nin kelâm sıfatı ile ilgili yapmış olduğu değerlendirmeler elbette eleştirilere açıktır. Ancak, Hanbelî gelenek içerisinde kelâm ilmi ile uğraşanlara hoş bakılmadığı göz önünde bulundurulduğunda,<sup>37</sup> onun kelâm sıfatı ile ilgili açıklamaları önemli kabul edilebilir.

### Sonuç

İtikadî mezheplerin oluşum süreçlerinde, toplumsal ve siyasal olayların önemli bir etkisi bulunmaktadır. Hicrî üçüncü yüzyıldan itibaren siyasî otoritelerin devlet ideolojisi olarak benimsediği halku’l-Kur’an meselesi, itikadî mezheplerin gündemini önemli ölçüde meşgul etmiştir. Devletin, bu düşünceyi muhalif gruplara zorla kabul ettirme çabası, mezhepler arası tartışmalara yol açmış ve toplumsal tepki doğurmuştur. Bu bağlamda, mezheplerin her biri söz konusu meseleye farklı yaklaşımlar getirmiştir.

Mu’tezile, Allah’ın kelâm sıfatını ezeli kabul etmediği için Kur’an’ın yaratılmış olduğunu savunurken, Eş’arîler ve Mâtürîdîler Kur’an’ın manasının ezeli olduğunu, ancak yazılı harfler ve hareketlerin ezeli olmadığını öne sürmüşlerdir. Halku’l-Kur’an meselesine

<sup>36</sup> İbnü’z-Zâğûnî, *el- İzâh*, 421-422.

<sup>37</sup> Hanbelîler inanç sistemlerini oluştururken naslara karşı literalist bir tutum sergilemekle birlikte, nasları anlamada akli yorumlar yapmayı ve te’vile başvurmadan bilinçli bir şekilde sakınmayı tercih etmişlerdir. Onlar bu tutumlarından; kendilerine karşı uygulanan siyasî ve itikadî baskılarda bile ödün vermemiş, nasları anlamada sadece literal okumayla yetinmeleri itikadî problemlere karşı tutumlarını belirlemede temel faktör olmuştur. Bkz. Nader Bizri, “Allah: Zât ve Sıfat İlişkisi Problemi”, çev. Ziya Erdinç, *Sakarya Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/36 (2017), 202. Bazı araştırmacılar Hanbelîlerin katı tutumundan dolayı onları “Fideizm” yani “İmancılık” kavramı ile özdeşleştirmişlerdir. Bkz. Aziz Azme, “Orthodoxy and Hanbalite Fideism”, *Arabica* 35/3 (1988), 253-266. Katı imancılık “Bir dine veya dinî inanç esaslarına, hiçbir akli delillendirmeye ve hatta değerlendirmeye başvurmadan iman etmiş olmak ve bu imanı bu şekilde sürdürmek gerektiğini savunan görüş” olarak tanımlanmıştır. Bkz. Cafer Sadık Yaran, *Bilgelik Peşinde: Din Felsefesi Yazıları* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), 64.

doğrudan bağlı olarak ortaya çıkan Hanbelîler ise, Kur'an'ın ezeli-liği konusunda Eş'arîler ve Mâtürîdîler gibi bir ayrım yapmamış, Kur'an'ı her yönüyle Allah'ın ezeli kelâmı olarak kabul etmişlerdir. Bu konuda herhangi bir tartışmaya girmeyi ise bid'at olarak değerlendirmişlerdir.

Bununla birlikte, Hanbelî geleneği içerisinde İbnü'z-Zâğûnî, halku'l-Kur'an meselesini detaylı şekilde ele almış ve bu meseleye ilişkin kelâmî yöntemleri kullanarak yeni bir açıklama getirmiştir. Kelâm sıfatını müteaddi (geçişken) bir sıfat olarak kabul eden İbnü'z-Zâğûnî, kelâmulah konusundaki muhtemel itirazlara bu yeni yöntemle cevap vermeye çalışmıştır.

### Kaynaklar

Ahmed b. Hanbel. *Kitâbü's-Sünne*. nşr. Muhammed Ali Beydun. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.

Azmeh, Aziz. "Orthodoxy and Hanbalite Fideism". *Arabica* 35/3 (1988), 253-266.

Bizri, Nader. "Allah: Zât ve Sıfat İlişkisi Problemi". çev. Ziya Erdinç. *Sakarya Üniveritesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/36 (2017), 199-217.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî el-. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1950.

Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdusselam Tedmurî. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1991.

Ebü Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef. *Kitab'ul-Mu'temed fi usûli'd-dîn*. thk. Vedî Zeydân Haddâd. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyg ve'l-bida*. Mısır: y.y., 1955.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-muşallîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990.

İbn Ebü Ya'lâ. *Tabakâtü'l-Henâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Üseymin. Riyad: el-Emânetü'l-Amme, 1998.

- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Mücerredü Makâlâtî'l-Eş'arî*. nşr. Daniel Gimaret. Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 1987.
- İbn Müflih, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed. *el-Maksadü'l-erşed fi zikri ashâbi'l-İmâm Ahmed*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1990.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalim b. Abdusselam Takıyyeddin. *Mecmû'atü'r-Resâil ve'l-Mesâil*. thk. Muhammed Reşid Rıza. y.y.: Lecnetü't-Turâsî'l-'Arabî, t.y.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abülkadir Atâ- Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'z-Zâğûnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ubeydillâh. *el-Îzâh fi usûli'd-dîn*. thk. İsmâ es-Seyyid Mahmûd. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2003.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed. *Şerhu Usulu'l-Hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996.
- Kılavuz, Ulvi Murat. *V-VI Yüzyılda Tartışmalı Bir Hanbelî: İbnü'z-Zâğûnî ve Sıfat Anlayışı*. Bursa: Emin yayınları, 2016.
- Köse. "İbnü'z-Zâğûnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Lâlekâî, Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr el-. *Şerhu Usûli' İ'tikadi Ehlî's-Sünne ve'l-Cema'a mine'l-Kitâb ve's-Sünne ve İcmai's-Sahabe ve't-Tab'in ve min Ba'dihim*. thk. Ebû Yakub Neş'et b. Kemal el-Mısrî. İskenderiyye: Mektebü Dâri'l-Basîra, t.y.
- Mahmut Ay. *Mu'tezile ve Siyaset*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Marshall G.S. Hodgson. *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*. çev. Metin Karabaşoğlu. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Kitabu't-Tevhid*. thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Mehmet Emin Özavşar. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı -Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu-*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.

- Muhyettin İğde. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Nahide Bozkurt. *Mu`tezile'nin Altın çağı -Me`mûn Dönemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredat fi garibi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Seyyid Kîlânî. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, t.y.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-Mekâsîd*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1998.
- W. Montgomery Watt. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Yaran, Cafer Sadık. *Bilgelik Peşinde: Din Felsefesi Yazıları*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

